

1944. — ПОЛИТИЧКА И ВОЈНА СИТУАЦИЈА НА ЈУГУ СРБИЈЕ

С пролећа 1944. народноослободилачка борба проваљује као лавина, руши и последње препреке, потпуно је јасно да више нема и не може бити никаквих сметњи, нити оружја које јој се може одупрети. И ратна ситуација на свим фронтovima је повољна. Фронт са истока помера се великом брзином немачким етничким границама, Италија је већ пала. Четници, нарочито на југу Србије, не само да су војнички жестоко тучени него су и морално компромитовани, компактно се држе још само групе оних који су крвавили руке, те поједине групе које ови први терором држе око себе.

У то доба, иако топови још тутње на југу Србије, већ се ударају темељи новој власти и новој држави. То више нису поједина партијска упорипгга, већ мисао слободе и социјализма прожима до дна народне масе. Више није реч о појединим одборима, већ се сви ти одбори сливају у велике антифашистичке скупштине које се спремају да донесу законе и граде државу. Ту више не ратују поједини одреди и бригаде, већ се ствара моћна армија са петокраком на челу. На слободној територији образују се војни аеродроми, на које слећу савезничке мисије са транспортима оружја и другог материјала и спреме, да би ти исти авиони евакуисали рањенике. Новостворена народна власт више нема да се брине само о исхрани и опреми партизана, већ да снабдева велике војне јединице, да им омогући да победоносно заврше рат. Народна власт формира нове болнице и школе, изграђује управни и судски апарат, на широј бази почиње да решава питање економске обнове попаљене и порушене земље. За војним јединицама које продиру у заостале планинске крајеве где су владали четници одмах продира и народна власт, формирају се партијски комитети и народни одбори. Командант Главног штаба за Србију Петар Стамболић дошао је у Топлицу средином марта 1944. године, а већ у лето исте године

стижу у Пусту реку и остали чланови ПК Србије и цео Главни штаб. Друг Стамболић је као члан ПК, до доласка ПК и Главног штаба на југу Србије, био не само војни него и политички руководиоцац.

Марта месеца формиран је Срески комитет за Горњу Јабланицу, чији је секретар био Радомир Никчевић. На подручју ОК Лесковац с пролећа 1944. од рејонских прелази се на општинске комитете који су формиран према територији народноослободилачког одбора. Општински комитети формиран су у Слишану, Косанчићу, Касабаћу, Лапотинцу, Белановцу, Бојнику, Магашу, Бублици, Бучумету, Коњувцу, Орану, Гајтану и Тулару а затим и у Сијаринској Бањи.

Марта месеца 1944, пошто је дотадањи секретар ОК Лесковац Риста Антуновић отишао за команданта Оперативног штаба, на његово место, за секретара ОК Лесковац, дошао је Милија Радовановић. Седмог и осмог маја 1944. одржана је прва партијска окружна конференција за лесковачки округ у школској згради у Бублици. Овој конференцији присуствовали су изабрани делегати из свих основних организација, као и чланови среских комитета, и на њој су одржана три реферата. У име ПК Србије конференцији је присуствовао Петар Стамболић. Конференција је донела резолуцију о наредним задацима. У јуну 1944. формира се СК Косанице, за чијег секретара је одређен Стојан Миленковић.

Од јесени 1943. у Пустој реци непрекидно ради курс за партијске активисте из округа и из војних јединица, који 1944. прераста у партијску школу са сталним наставним кадром. Исто тако крајем 1943. почиње са радом Војна школа за обучавање војних кадрова.

У 1944. на подручју Лесковца народна власт се и даље систематски изграђује ка својим највишим организационим формама. Већ крајем јануара 1944. формиран је Срески одбор Власотинца и Срески одбор Лесковца. Окружни одбор био је веома активан, организовао је течајеве за оспособљавање учитељског кадра, одборника, омладинаца, санитетског особља. На дан 18. марта у Бублици је одржан састанак пленума Окружног одбора на коме је прочитан говор друга Тита и одлука Другог заседања АВНОЈ-а, као и Цркулар бр. 1 Окружног одбора о раду народноослободилачких одбора, упутство за формирање грађанских судова при општинским и среским одборима, као и упутство за рад тих судова.

Априла 1944. у селу Црквица одржано је велико саветовање на коме је узело учешћа 150 одборника из читавог округа и активиста а које је трајало четири дана. На овом саветовању разрађене су одлуке II заседања АВНОЈ-а. Од

свог оснивања новембра 1943. па до јуна 1944. Окружни одбор Лесковца одржао је 7 седница и 2 скупштине.

Први слободни масовни избори за органе народне власти у лесковачком округу одржани су 16, 17. и 18. априла 1944. године. Они су спроведени у педесет села среза јабланичког на слободној територији Пусте реке и слободном делу Јабланице. Изборе је расписао Окружни одбор у циљу остваривања што ширег и активнијег учешћа народа у власти и појачања подршке народа тој власти.

Избори су били јавни, а право гласа имали су сви грађани оба пола који су навршили 18 година старости и нису у непријатељским редовима. Једновремено су се бирали одборници за сеоске, општинске и среске одборе. Није било никаквих техничких средстава за обављање избора. Војници су гласали у својим јединицама тамо где су се затекли. Гласало се појединачно за сваког кандидата дизањем руке, а о гласању водио се записник. Листа кандидата била је истакнута на јавним местима недељу дана пре избора, а на сам дан избора могла се допуњавати новим кандидатима само уз претходни пристанак народа. По обављеном гласању среска Комисија образована од среског одбора утврдила је резултат гласања, о нађеном стању сачинила записник и коначне резултате избора објавила бирачима. Изабранима су се сматрали они кандидати који су добили највећи број гласова. На недељу дана после избора избрани одборници су на заједничком састанку између себе бирали одборнике за општинске и срески одбор, као и председнике и секретаре општинских одбора, а избрани одборници среског одбора на својој првој скупштини бирали су из своје средине извршни одбор, који се конституисао бирањем председника, секретара и повереника за одређене секторе рада.

Резултати избора били су веома добри. Од 15 496 гласача гласало је укупно 10 089 бирача (5 177 мушкараца и 4 912 жена). Није гласало свега 5 031, од којих је 746 било у партизанима ван територије где се гласало, 451 у ропству и 235 у редовима непријатеља или ван територије.

Избори су протекли у највећем реду и народном весељу. Жене и омладина листом су изашли на гласање. У неким селима било је толико заострености око избора појединих кандидата да су се гласови више пута пребрјавали одвајањем бирача час на једну час на другу страну.

Седиште Окружног одбора било је у Славнику до маја месеца 1944. године, а тада је прешло у Слишане. Ослобођењем Лебана септембра 1944. године Окружни одбор преселио се у Лебане, а после ослобођења Лесковца прешао је у Лесковац. Седиште Среског народноослободилачког одбора среза пусторечког било је у Речици, а после осло-

бођења Лесковца у Бојнику, док је седиште Среског народноослободилачког одбора среза јабланичког било у Бучумету до маја 1944, а од маја до ослобођења Лебана у Медвеђи и после ослобођења Лебана — у Лебану. Срески народноослободилачки одбор среза лесковачког најпре је заседавао у Горини, затим у Новковом Риду, Брзи и Барју, а половином августа 1944. године, после ослобођења Вучја, преселио се у Вучје, где је остао до ослобођења Лесковца, када је заједно са Градским народноослободилачким одбором града Лесковца, Командом места и осталим организацијама прешао у Лесковац. Што се тиче седишта СНО среза власотиначког, оно је најпре било у Црној Трави, а потом у Власотинцу.

На територији Пусте реке боравио је ПК СКОЈ-а за Србију, чије је седиште било у Слишану. Чланови ПК СКОЈ-а који су се ту налазили били су: Драги Стаменковић, секретар, Радован Пантовић и Зага Стоиловић, која је дошла у лето ове године. Поред чланова ПК ту су се налазили и инструктори ПК СКОЈ-а Зоран Жујовић, Аранђел Младеновић-Корчагин и Михајло Туртић, а од септембра 1944. године и Братислав Гудурић, на чије је место за секретара ОК СКОЈ-а Лесковац дошао Димитрије Бјелица. Поред тога у лето 1944. године на ову територију је дошао секретар ЦК СКОЈ-а Рато Дугоњић и члан ЦК СКОЈ-а Милијан Неоричић. У заједници са Окружним одбором Команда јабланичког подручја приступа 1944. проширењу и јачању низа радионица, као и формирању нових — пушкарске, за оправку и преправку оружја, столарске за израду кола, самара и др.; обућарске, кројачке, пекарске радионице, сушнице за сушење меса и припремање дво-пека итд. У свим селима око Радана: Добра Вода, Ивање, Магаш, Оране, Ображде, Гајтан биле су по једна или више радионица са по 10 до 30 радника.

За ускладиштење и чување материјала за војне јединице, као и резервног оружја и муниције, Команда подручја Лесковац израдила је у 1944. години посебан систем склоништа — магацина на територији целог подручја, а посебно на планини Радан и у селима око ове планине. Посебне групе су радиле ова склоништа. У склопу овог система склоништа посебно треба истаћи склониште за рањенике у време непријатељских офанзива. Под земљом је била направљена читава једна болница за око 100 рањеника. Групе од најбољих бораца и чланова Партије градили су на најконспиративнији начин ова склоништа, тако и у доба највећих и најтежих офанзива лета 1944. године непријатељ није открио ниједно склониште ни са рањеницима ни са оружјем ни другим материјалом, иако је било случајева да су Бугари логоровали изнад рањеника или ишли путем

у планину испод кога су били рањеници или скривено оружје или друго. Команда подручја је била укључена у општи систем рада руковођења КП на територији округа Лесковац. Комесар Команде подручја био је члан ОК Лесковац. Команда подручја била је непосредно повезана са Окружним НОО Лесковац, а команда места и среским и општинским народноослободилачким одборима.

Даљи развој НОП тражио је повећање санитарске службе у јединицама и проширење болнице. Долазе нови лекари, повећава се помоћно особље путем курсева. Побољшава се рад и у јединицама и у самој болници. Болница у Гусинцу организује се у правом смислу као војна болница. Исто тако, приступа се побољшању хигијене у јединицама ради спречавања пегавца. Партизанско буре је постало сувише мало за прање одела нарасле војске нових бригада. Зато се у близини болнице подиже велико купатило са дванаест тушева за купање и за парење одела. Капацитет купатила је био тако велики да је за један дан могла да се окупа и испари цела бригада.

Непријатељ настоји да нанесе што више штете НОП па не преза да злочиначки поступа и са рањеницима. У току офанзива у мају, јуну и јулу 1944. непријатељ немилосрдно бомбардује и болницу у Гусинцу. И поред тих дугих и свакодневних бомбардовања неке озбиљне штете није било. Око болнице је систем ровова и склоништа, рањеници су у току дана у њима. Политичка изградња жена постаје сада основни задатак не само Антифашистичког фронта жена већ и осталих органа НОП. Жене треба оспособљавати за све компликованије функције које оне врше као чланови месних, општинских, среских и окружног одбора власти. Приступа се организовању курсева — семинара за политичко-идејну изградњу жена у округу. У току 1944. године одржано је више од десет таквих курсева, на којима је било укупно око 300 жена — активисткиња са села. Жене су саме организовале те курсеве и руководиле њима уз помоћ органа Партије и народне власти. Семинари су били интернатског типа и организовани су у разним селима (Коњувце, Оране, Стубла, Бучумет, Гајтан, Зоровац, Дубово, Момчилово). На сваком курсу било је 20—25 жена — најбољих активисткиња у округу. Курс је трајао 7—10 дана. Теме су биле: циљеви НОП; о органима народне власти; Антифашистички фронт жена и слично.

У то време већ су ослобођене велике нове територије, нарочито према Горњој Јабланици и Косаници које су до тада биле под јачом или слабијом контролом четника. На тим територијама одржава се низ збоова, па је један такав збор одржан и у Медвеђи, а са збора послат телеграм

'Маршалу Титу. Друг Тито је, 20. септембра 1944, одговорио следећим телеграмом:

„Изражавам особиту захвалност на поздраву који ми је испоручен са великог збора у Јабланици. Уверен сам да ни даље нећете штедети своју крв, своје жртве, своте синове и кћери у борби противу окупатора и домаћих издајника за добро своје домовине. Ни у најтежим данима по српски народ ви нисте мировали и нисте скрштених руку гледали како окупатор и домаће издајнице врше нечувен терор над слободољубивим српским народом. Ви се борите за оно зашто сте се увек у вашој прошлости борили, за слободу своју и свога народа. Кроз вашу борбу говори српски народ, говори Карађорђева Србија, говори словенска солидарност, говори мржња према окупатору и издајницима. Но Јабланица није усамљено гнездо отпора. У читавој Србији пламти народни устанак. Ту целокупан народ кроз борбу говори читавом свету да је његова судбина повезана са судбином Демократске Федеративне Југославије, да је он, као и увек, са великим Совјетским Савезом и осталим демократским снагама света, да он из дна душе мрзи и презире издајнице и слуге окупатора.

Браћо Јабланичани!

Победа је наша и победа ће бити неокрњена.

Ви сте свој фронт повезали са снагама братске Црвене Армије, великог заштитника нашег народа. И кроз појачану борбу против окупатора и издајника испољите љубав према Демократској Федеративној Југославији”.

Као што је већ речено, у оквиру ОК за Лесковац и Топлицу, још новембра 1943. створено је Поверенство ОК за Топлицу. У свом извештају ПК-у од 6. децембра 1943. чланови ПК Драги Стаменковић и Недељко Караичић, између осталог, пишу: „Формирали смо Окружно поверенство за топлички крај. За секретара Поверенства узели смо Сељу (Радош Јовановић). Исто смо тако формирали и Поверенство СКОЈ-а ..”

У све повољнијој политичкој ситуацији створени су услови за издвајање Топлице у посебно подручје у партијском погледу. То је учињено марта 1944. године, престањем дотадашњег Поверенства у посебан Окружни комитет КПЈ за Топлицу. Први секретар Окружног комитета био је Радош Јовановић.

На иницијативу Поверенства Окружног комитета КПЈ за Топлицу, почетком јануара 1944. године у селу Горњој

Бресници испод Великог Јастрепца, образован је партијски курс за војне и позадинске партијске руководиоце из Топлице, Расине и моравског среза. Партијски курсеви за рејон испод Јастрепца наизменично су одржавани у Горњој и Доњој Бресници и Великој Плани. У времену од јануара до јуна 1944. године кроз ове курсеве је прошао велики број партијских и скојевских активиста међу којима око 50 политичких и војних руководилаца од командира и комесара чета до батаљона, као и већи број партијских радника с терена.

Током 1944. године партијски активи у многим селима Топлице прерасли су у партијске ћелије. Тако су, на пример, у Добричу формиране партијске ћелије у Дешилову, Мерошини, Бресту, Батушинцу, Балајцу, Градишту, Бучићу, Држановцу и Старој Божурњи. Истовремено формиран су нови партијски активи у селима: Горње Кординце, Балиновац, Крајковац, Азбресница, Облачина, Александрово и Орљане. Укупно је на почетку 1944. године у Добричу било седам партијских ћелија са 22 члана Партије и девет партијских актива с 11 чланова Партије.

Број партијских ћелија и актива у Добричу стално се повећавао, тако да је у време ослобођења Топлице, децембра 1944. године, у Добричу било 18 партијских организација, са око 60 чланова и 14 партијских актива у којима је, међу ванпартијцима, било око 20 чланова Партије.

До половине 1944. године на подручју читавог Добрича формирано је шест општинских комитета Партије. Општински комитети су радили на формирању основних партијских организација у селима где досад нису постојале, као, на пример, у Смрдићу, Влашинцу, Подини, Мрамору, Бабином Поток, Горњој и Доњој Стражави, Новој Божурњи, Цигољу, Доњем Кординцу и другим селима. Општински комитети су имали успеха у раду, тако да су до краја 1944. године у свим овим селима основане партијске ћелије, као и остале друштвене организације. Почетком 1944. године у већини села Добрича функционисали су месни народноослободилачки одбори, који су у многим селима јавно биран на зборовима сељака или на скуповима политичких актива.

У селима око Блаца, тј. на подручју тадашњег јастребачког среза, интензивнији партијско-политички рад развија се у другој половини 1944. године, када су радиле партијске ћелије у селима Лазаревцу, Доњој Јошаници, Претежани, Сувом Долу, Придворици, Трбуњу, Чунгули и Барбатовцу, као и у Блацу, са укупно око 40 чланова Партије. До маја 1945. године формиране су партијске ћелије и у селима Горњем Гргуру, Међухану и Криваји, тако да је у првим данима коначног ослобођења земље у селима

около Блаца било 19 основних партијских организација са 96 чланова Партије, док у преосталих 18 села на подручју јастребачког среза, све до ослобођења, није било партијских организација. Ове организације су у то време биле повезане у општинске комитете, а ови, даље, у среске.

Главна оријентација и Среског комитета КП с десне стране Топлице, почетком и даљим током 1944. године, била је усмерена на учвршћивање постојећих и стварање нових партијских организација у селима где до тада нису постојале, на упућивању нових бораца у регуларне војне јединице — бригаде и дивизије, као и на учвршћење органа народне власти и разних друштвених организација.

Проширењем мреже партијских и других политичких организација указала се потреба за формирањем општинских комитета Партије под руководством Среског комитета. Са стварањем рејонских комитета отпочело се у марту 1944. године. Тада су на терену с десне стране Топлице образовани општински комитети: Дубово, Растовница, Ргаје и Доња Топоница.

Срески комитет је марта 1944. године организовао партијски курс у селу Зладовцу. На курсу су прорађени национално и сељачко питање, организациони принципи Партије, развитак људског друштва, суштина и значај друштвених организација, учење о револуцији, стратегија и тактика Партије и друга партијско-политичка питања. Одржано је неколико оваквих курсева, који су трајали по недељу дана и кроз које су прошли сви секретари и већи број чланова партијских ћелија.

Априла 1944. један део територије пасјачког среза јужно од Белог камена припојен је пусторечком срезу са седиштем у Бојнику. Новоформираном пусторечком срезу била су припојена села из општина Дубово, Црнатово и Пуковац, а у састав среза са седиштем у Ргаји укључена су села житнопоточке, статовачке и доњокоњушке општине. Оваква подела је остала до ослобођења Топлице, септембра 1944. године, када је уместо пасјачког, образован добрички срез, односно истовремено и нов Срески комитет за подручје читавог Добрича.

Крајем априла месеца 1944. године у Г. Речици одржана је окружна конференција омладине за Топлицу. На конференцији су одржана два реферата, и то: реферат о стању и организацији СКОЈ-а и други реферат о идеолошко-политичком раду. Конференцији су присуствовали Драги Стаменковић, секретар ПК СКОЈ-а, и Душан Пуђа, члан ПК СКОЈ-а. На конференцији су постављени задаци: даље обухватање омладине у омладинске организације, мобилизација омладине у НОБ, развијање културно-просветног рада међу омладином, и друга питања из рада

омладинске организације. На овој конференцији изабран је и Окружни одбор УСАОЈ-а. За председника Окружног одбора УСАОЈ-а био је изабран Аранђел Младеновић-Корчагин.

У јуну месецу у селу Д. Бресници одржано је окружно саветовање СКОЈ-а за Топлицу. Саветовањем је руководио Божидар Михајловић-Драшко, секретар ОК СКОЈ-а за Топлицу. Саветовању су присуствовали Петар Стамболић у име ПК, који је говорио о политичкој ситуацији; Рато Дугоњић, секретар ЦК СКОЈ-а, који је говорио о организационим питањима и организацији СКОЈ-а и Душан Пуђа, члан ПК СКОЈ-а.

Лесковачки округ упутио је позив за претконгресно такмичење топличком, крушевачком округу и Трећој српској бригади, који су на позив лесковачког округа одговорили. У претконгресном такмичењу омладина Топлице постигла је значајне резултате: у НОБ отишло је добровољно 1 944 омладинца; одржано је 180 сеоских омладинских конференција, на којима је присуствовао 5 481 омладинац; одржано је 5 општинских омладинских конференција са 1 908 присутних. Око 2 583 омладинца и омладинки прорадили су одлуке АВНОЈ-а. Добровољним прилогом сакупљене су велике количине намирница за војску.

На територији среза јастребачког у припремама за Први конгрес УСАОЈ-а отишло је у НОБ 864 омладинца, одржано је 96 сеоских конференција са 2 985 присутних. Одлуке АВНОЈ-а прорадило је 1 277 омладинаца. Сакупљене су такође велике количине намирница.

Са територије добричког среза у НОБ је добровољно отишло 727 омладинаца. Одржано је 67 сеоских конференција са 2 326 присутних. Одлуке АВНОЈ-а прорадило је 12 000 омладинаца и омладинки.

Још децембра 1943. ОК Крушевац формирао је на територији расинског и крушевачког среза два партијска руководства и назвао их рејонским комитетима. Исто тако у фебруару 1944. формирано је Партијско поверенство за жупски срез. Рад чланова рејонских комитета обављао се по секторима: народноослободилачки одбори, АФЖ, СКОЈ. На састанцима је анализиран рад свих партијских организација и сваког појединог члана Партије. Претресан је рад на изради одеће и прикупљања хране за борце. Проучавана је војнополитичка ситуација. Ударне групе добиле су задатак да помажу диверзантским групама Расинског одреда у акцијама на читавом терену округа, да саме врше неке акције нападајући само мање групе непријатеља, да ликвидирају шпијуне и штите становништво од непријатељског терора. Њихова делатност била је врло сложена

и садржајна, а усмеравана је и повезивана преко партијских теренских радника.

Број чланова Партије нагло расте како у Расинском партизанском одреду, тако исто и у организацијама на терену округа. На партијском састанку Одрета кандидовано је и учлањено у Партију 50 бораца, из чега се може видети успех у идејном изграђивању људства Одрета. Марта 1944. за секретара ОК Крушевац дошао је Срба Андрејевић, пошто је Милија Радовановић отишао за секретара ОК Лесковца.

Значајан моменат у развоју партијског рада представља саветовање чланова Партије у Одреду и с терена округа које је одржано маја месеца 1944. Том саветовању присуствовао је друг Петар Стамболић. Одлучено је, поред осталог, да је за пријем у Партију довољно да кандидата познаје само један члан Партије. Током маја одиграли су се и други веома значајни догађаји, стварају се војно-позадинске власти: Команда крушевачког војног подручја и команде места, а у вези с тим Расински партизански одред 22. маја престаје са својом делатношћу.

Ситуација у округу је сасвим измењена. Утицај Партије на широке народне слојеве је велики. „Народ хоће да се диже на оружје” — јавља ОК Крушевац у свом извештају Покрајинском комитету. — „До сада је отишло у јединице НОБ преко 600 људи. Може се у овако доба мобилисати још толико ... Чак и руководећи кадар дражиноваца предаје се и нуди услуге . . .” Крајем 1944. на територији округа крушевачког било је укупно око 490 чланова Партије. У извештају упућеном ОКУУ за период од 21. јануара до 18. фебруара, немачки генерал Фелбер, поред осталог, каже: „Комунистички ослободилачки покрет још више је ојачао. Он то може да захвали у првом реду умесном и коректном држању према народу, што је увек најбоља пропаганда. Пошто јединице Драже Михаиловића нису слично поступиле, то су партизани добили много симпатизера. Тежишта комунистичке делатности јесу: терен Лесковца, западно од Прокупља и јужно од Крушевца. Констатоване су групе јаке од 1 000 људи које за сада потпуно владају овим подручјем”.

Окружни и срески комитети СКОЈ-а крајем маја доносе одлуку да се стави у задатак свим скојевским организацијама и одборима УСАОЈ-а да сву организовану омладину упуте у Команду крушевачког војног подручја, мобилном одсеку, ради ступања у оружане јединице НОБ. Ово је омогућено тиме што је првих дана јуна било довољно оружја и војне опреме за нове борце. Првих дана Команда крушевачког војног подручја била је препуна нових бораца, већином омладинаца. Из Великог Шиље-

говца је дошло 120, из Каоника 90, из Ђуковице 25, из Ломнице 20, из Бука 15, из Станца 11, из Гара 80, из Текије 56, из Вучака 30.

Скојевску школу у другој половини маја и првој иоловини јуна свршиле су две групе од по 50 омладинских руководилаца. Школа се трајала 15 дана. Обрађиване су следеће теме: првобитна људска заједница, робовласништво и феудализам, капитализам са својим фазама, социјализам и комунизам, учење о Партији, о СКОЈ-у, о УСАОЈ-у, Друго заседање АВНОЈ-а, о савезницима и антихитлеровској коалицији, о народноослободилачким одборима, о Народном фронту, о АФЖ, облици и форме конкретног рада са одборима УСАОЈ-а и скојевским активима. Живот и рад у школи организован је на војнички начин. Полазници су сами давали обезбеђење за школу, пожарне у спаваоницама. Пошто су били наоружани машингеверима, вршили су војну обуку, одлазили ноћу на аеродром и учествовали у сакупљању и преношењу буради и падобрана.

Окружни и оба среска комитета одржавају саветовање на коме се врши организациона допуна среских комитета. Донета је одлука да се изврше припреме за оснивање технике ОК СКОЈ-а и издавање омладинског листа „Јединство“. Скојевска школа се сели у Рибарску Бању, где ће бити и стално седиште ОК. За седиште Среског комитета среза расинског одређен је Нови Шиљеовац.

Половином јуна одржана је конференција СКОЈ-а у Малом Шиљеоцу. Конференцији су присуствовали чланови Среског комитета, делегати Окружног комитета и секретари скојевских актива. На конференцији је закључено да је у селима остао претежан број женске омладине, младићи су у већини ступили у НОБ, и да је потребан упоран рад са старијима ради разбијања конзервативизма и патријархалности родитеља у погледу учешћа женске омладине у раду УСАОЈ-а. Поред тога закључено је да ЦК Крушевац продира према селима Жупе и Копаоника.

Крајем јуна и у првој половини јула завршиле су скојевску школу још две групе омладинских руководилаца. У овим групама претежни део полазника чинила је омладина среза моравског. У овим генерацијама припремљен је и кадар који ће кренути у срезове Жупе и Копаоника ради организовања омладине.

Борба у Ломници из тога времена несумњиво је једна од великих борби и великих победа снага народне револуције на југу Србије. Пред њима су биле јаке непријатељске снаге, бројно два пута јаче, јаче и по наоружању и опреми, а исто тако главнину њихову представљао је један јак, квалитетан немачки одред (међу заплећеном

спремом биле су читаве хрпе највећих немачких одликовања скинутих са мртвих немачких војника). Но морални успех био је кудикамо већи: дан је био леп, и цела Расина је гледала и слушала циновску борбу и немачку погибију на косама које су се благо спуштале од Јастрепца према моравским пољима. Пропаганда о непобедивости немачке војске дефинитивно је демаскирана. Расина је видела ко је за слободу, а ко за Немце. Ипак треба напоменути зачуђујућу смелост (или лошу команду) Немаца, који су, без обезбеђења, дубоко ушли у село које се налази поред реке, између две дуге, доминирајуће косе. Четврта бригада посела је леву, а пета десну косу, и на тај начин су образовале клешта која су се сама затворила и сасвим уништила Немце.

После ове велике борбе, у мају месецу, у селу Дворану формирана је XVI српска бригада. За команданта је постављен Панае Ђукић-Лимар, а за политкома Милош Стојановић-Принцип. Већина бораца потицала је из расинског и крушевачког краја. Бригада је формирана у данима кад је окупатор вршио велике припреме за офанзиву на слободну територију Топлице и Јабланице, а и Расине.

Истовремено формиране су команде места у низу села. За срез расински и срез моравски образована је једна Команда подручја у селу Рлица, која је вршила функције војно-позадинске власти на својој територији. Са формирањем Команде подручја и команди места престаје делатност Расинског партизанског одреда. Борци Одредара поређени су по новоформираним бригадама, од којих највише у XVI српску бригаду, али велики број бораца поређен је по командама места и при Команди крушевачког подручја.

У граду Нишу и на подручју округа ОК је крајем 1943. успео да стабилизује рад средњих партијских руководства и да читав терен покрије активистима који су организовани у активе и јединице. Једино је још увек било теже радити на терену сврљишког и сокобањског среза. После првог таласа добровољаца за партизанске оружане одреде крајем 1943, првих месеци 1944. наишао је други, још снажнији. Само село Хум, које је 1943. дало 30 бораца, шаље сада у одреде још 40 бораца. Исти случај био је са Малчом, Трупалом и другим селима. Средином 1944. долази до масовног ступања у НОБ, тако из моравског среза, где је у то време било девет партијских организација и тринаест партијских актива, лета 1944, одлази 4 000 бораца. Из самога града Ниша, у коме је притисак непријатеља на Партију био одувек јак, дата је директива да се у одреде и у борбу извлаче активисти, као и други родољуби и грађани. Међутим, и у самом граду рад се

континуирано наставља. Створени су многи активни и групе по предузећима, установама и школама, вршене су припреме за масовно одлажење у одреде. Рад омладине и одраслих вршио се у заједничким активима. Тако су постојали масовни активни омладине и одраслих у Железничкој радионици, Мостовској радионици и другим предузећима у граду. Болнички активни су у овој години још активније радили на снабдевању санитетским материјалом, на прикупљању обавештајних података и др. За групом из фабрике дувана кренуле су у Одред касније и друге групе радника и омладинаца.

Мада је општа политичка ситуација била све повољнија, јер су се Немци на истоку повлачили великом брзином, ипак су се непријатељске формације повећавале у округу и у сукобу са њима гинули су драгоценни кадрови. Тако крајем месеца фебруара гине члан ОК Слободан Жилник, код Пајежа, у белопаланачком срезу, у сукобу са бугарском полицијом и четницима. Дванаестог априла погинуо је и члан ОК Душан Тасковић-Срећко и Христина Маркишић, секретар Среског комитета алексиначког среза. Партизанска десетина са Душаном Тасковићем на челу сишла је са Каменичког виса у село Каменицу, близу које је била изненађена издајом у једној појати, па је у оштрој и неравноправној борби изгинула. ОК није више функционисао као форум, јер се свео на једног члана — Десимира Јововића-Чичу, који априла месеца одлази у Пусту реку.

Па ипак, све то није зауставило даљи развој НОБ. После разбијања четника код села Градишта, у белопаланачком срезу, један Тимочки и један Нишки батаљон прелазе ноћу недићевско-бугарску границу и улазе у пиротски крај. Бугари су се одмах узнемирили и све своје сваге кренули са тог терена у потеру за овим батаљонима. Тако је цео пук из Пирота био упућен према Топлом Долу, као и остале полицијске снаге које су се налазиле у близини.

Петог јануара 1944. године оба батаљона Тимочки и Нишки налазила су се у селу Топлом Долу испод Миџора, и у тој доста тешкој ситуацији донета је одлука да се не може тамо остати, већ да се врате преко демаркационе линије. Терен је био веома тежак, под великим снегом, и био је скоро немогућ маневар по Старој планини. Да територија ипак не би остала празна, одлучено је да се из ова два батаљона издвоји део људства и да се формира нов одред, који би остао на тој територији. Одлучено је да се траже искључиво добровољци. Сутрадан, 6. јануара, из Нишког батаљона остала је једна чета заједно са командиром и комесаром. Из Тимочког батаљона остао је један вод од 15 бораца, тако да је новоформирано одред имо 54 бораца.

Одмах при формирању у јутарњим часовима Одред је кренуо према Гостуши, а Нишки и Тимочки батаљони кренули су натраг према демаркационој линији. На том путу батаљони су водили тешке борбе са Бугарима од Црног врха па све до преласка линије. Новоформирани Нишавски одред при пребацивању преко Белана, наишао је на заседу једног бугарског батаљона. Међутим, Одред је извршио јуриш, разбио заседу Бугара и прешао.

По повратку Тимочког и Нишког батаљона на територију Недићеве Србије, пошто су се претходно састала са 2. и 3. тимочким батаљоном, због недостатка муниције и јаких непријатељских снага, сва ова четири батаљона била су принуђена да се пребаце преко Јужне Мораве на слободну територију у Топлици. У три тимочка батаљона било је 248 бораца, а у Нишком батаљону 112 бораца. Уз пут су разбили јаку четничку групацију код села Раденковца и том приликом погинуло је 10 четника. Одмах по пребацивању преко Јужне Мораве ови батаљони су 28. јануара били нападнути у селу Кулини од око 800 четника. Међутим, партизани су прешли у снажан јуриш и за пола сата погинуло је око 62 четника, а остали су се разбежали. На територији Топлице и Јабланице ови батаљони успешно су деловали све до маја 1944. године. 11. марта 1944. године од ова четири батаљона, 1, 2. и 3. тимочког и Нишког батаљона формирана је VII, касније IX бригада.

Нишавски одред остаје на територији нишавског среза, испод Старе планине, све до краја марта 1944. године. За то време он је извео низ акција и борби на тој територији. Једна од најзначајнијих борби овога Одред а вођена је 23. марта код Мртвачког Моста. Наиме, после низа неуспелих потера од стране бугарске војске, бугарска окупациона власт довукла је специјалну јединицу која је била обучена за партизанско ратовање, тзв. ловну роту, која је одмах почела да убија, пали. Нишавски одред, који је имао око 60 бораца, после око 50 километара марша, у јутро 23. марта, сачекао је ту ловну роту код Мртвачког Моста и у огорченој борби успео да од нешто око 150 војника избаца из строја трећину. Међутим, када је требало да се доврши та победа, изненада су се појавиле друге снаге бугарске полиције иза леђа Одреду, тако да је био принуђен да се повуче.

Крајем марта, по директиви ОК Ниш, Нишавски одред је пребачен са тога терена на терен Ниша. Одмах по доласку на Каменички вис, почетком априла, Одред је преименован у Нишки партизански одред. И тада је кренуо у Запаље, где је 11. априла водио борбу са четницима и успео да разбије једну бригаду код Копривнице, и водио борбу са две бригаде код Јагличја и на Сувој планини. По повратку из Запаља, Одред је прошао кроз нишки,

алексиначки, сврљишки и сокобањски крај. 27. априла Нишки одред је разбио једну четничку бригаду на Облој глави изнад Пруговца. Онда је добио наређење да се пребаци преко Јужне Мораве у Топлицу да би се снабдео муницијом а и да прихвати људство које је са територије нишког ОК било пребачено привремено преко Мораве.

На територији Топлице Нишки одред је остао од 28. априла до 18. маја и за то време водио борбу 6. маја са четницима код Сеземча и Петине, 8. маја са четницима код Рлице, 14. маја водио је тешку борбу током читавог дана са Кесеровићевим четницима, који су бројали око 2 000 људи. Одред је у току дана успео да заузме село Гревце, Зебицу, Беласице и Шиљеговац. У тој борби погинуло је преко 30 четника.

У то време стигла је и Девета бригада и онда је Главни штаб за Србију наредио да се Нишки одред, који је тада бројао око 200 бораца, и Девета бригада, која је имала око 400 бораца, као једина оперативна група чију је команду обједињавао штаб Бригаде, поново пребаце преко Јужне Мораве у источну Србију. Између 18. и 19. маја Девета бригада и Нишки партизански одред пребацују се преко Мораве и исте ноћи западно од Ниша, код села Замурлије, наилазе на немачки логор где је у пушкарању нестало командант Бригаде Василије Ђуровић-Жарки.

Ове јединице су у источној Србији од 19. маја до 13. јуна водиле даноноћне борбе са четницима Драже Михаиловића: 23. маја разбиле су четнике Књажевачког корпуса северно од Божиновца и Белог Потока, 24. маја разбиле су четнике на Бобовом гумну у Средњем рту код Скробнице, 25. маја разбиле су четнике Књажевачког корпуса на Говедаришту југоисточно од Скробнице, 26. маја разбиле су четнике Делиградског корпуса на Крстацу, а потом су разбијени четници Књажевачког корпуса на Слемену, 27. маја разбијени су четници и недићевци код села Читлука, одмах после тога вођене су тешке борбе са Књажевачким, Тимочким корпусом и одредом Српске државне страже на Слемену и Големом Трапу, 3. јуна ова оперативна група, Девета бригада и Нишки одред, разбили су четнике Нишавског корпуса у атару села Рсовца, 4. јуна четнике Књажевачког, Чегарског корпуса, недићевске и жандармске групе на положајима изнад Скробнице, Радмиловца, Гојмановца, Давидовца и Пирковца, 8. јуна вођена је борба са четницима Тимочког и Делиградског корпуса на положајима Бељевина, Рожањ, у сокобањском срезу, а затим у поподневним часовима разбија четнике на Буковој Пољани, 10. јуна разбијене су поново окупљене снаге четника Тимочког и Делиградског корпуса на Облој глави. Због овако успешних акција ове оперативне групе, наређено је свим одредима

Српске државне страже, као и свим четничким јединицама у источној Србији, да се прикупе на територији нишког, сврљишког и сокобањског среза у циљу уништавања ове оперативне групе. Тако 13. јуна долазе одреди Српске државне страже, који чине око 900 људи, у рејон села Врела и Кравља. У исто време прикупља се Тимочки, Књажевачки и Нишавски корпус и Нишки четнички корпус, на положајима Кравља, Врела, Лабукова и Попшице. У тој тешкој борби ова оперативна група успела је да потпуно разбије љотићевце, недићевце и жандарме, а потом је разбила и све остале четничке снаге. У овој борби непријатељ је имао око 60 мртвих, 75 заробљених, 15 заплених митраљеза, 150 пушака и још много другог материјала. Из непријатељских извештаја види се каква их је паника ухватила после ових борби. Тако команда среза Бањског — „Југословенске војске у отаџбини“ — од 2. маја 1944. године, вапије хитно за помоћ ... „да се хитно врате у срез ради спасавања од општег зла. Молимо вас известите хитно команданта корпуса и тражите да се хитно овамо вратите ... Вапијем за хитну помоћ. Нисам кукавица никада био нити сам то сада, али груба ме стварност гони да овако пишем. Молим за хитну помоћ, још у току ноћи. Схватите све озбиљности ситуације. Молим хитну помоћ... Поново, по трећи пут молим хитну помоћ“.

Па ипак, и при оваквој ситуацији, окупатор и његове слуге стално су вршили терор над становништвом, опет су хапсили и стрељали, вршили паљења кућа ради одмазде на територији читавог округа. Број злочина се стално повећавао, тако да је крајем рата у граду Нишу регистрована 991 жртва, услед бомбардовања цивилног становништва, стрељања, вешања, клања, мрцварења, смрти у логорима и смрти услед последица мучења. Регистровано је 1 068 повреда тела и 4 446 повреда личне слободе услед хапшења, интернације, 4 606 повреда имовине услед паљења кућа, пљачке стоке, фабрика и радњи мештана, намештаја, што се према непотпуним подацима односи на град Ниш. Ради илустрације наводимо да је у сокобањском срезу било 189 смртних случајева, 5 116 повреда тела, 2 082 повреде личне слободе, у срезу моравском регистровано је 214 жртава лишења живота и 1011 случајева злочина услед разбојништва, туче, паљевине, силовања, интернације, хапшења и др. Но овде недостају подаци о другим срезovima: сврљишком, белопаланачком и заплањском, где је спровођен исто тако жесток терор.

Све то није омело успешан развој НОП на територији нишког округа. Услед масовног прилива људства за борбу Главни штаб Србије формирао је 23. дивизију 14. јуна 1944,

која је имала да на том терену настави борбу до коначног ослобођења.

Како је партијско руководство за нишки крај било претежно изгинуло, а секретар ОК Ниш био позван од стране ПК за инструктора ПК и терен округа остао без окружног партијског руководства, ПК је, почетком маја 1944, за секретара ОК Ниш упутио Милана Вилића. У периоду од 19. маја до 20. августа 1944. године ОК Ниш је одржао на Каменичком вису неколико састанака на којима је расправљао о низу питања. Тако се расправљало о војној ситуацији, о организационим питањима, о критици и самокритици, о Народном фронту, омладини и друго.

Дотле су чланови ОК имали одређене терене, а сада се поставило да се чланови ОК упознају са читавим тереном, због чега су им терени мењани. Ради бољег увида над радом среских партијских руководства, чланови ОК су и заједнички сви скупа обилазили срезове. Крајем месеца јуна формиран је нови ЦК СКОЈ-а са 8 чланова. Секретар је био Драгомир Стојановић-Војкан, а када је овај повучен у ПК СКОЈ-а, на његово место за секретара је дошао Михајло Туртић-Павка, а касније Милутин Вулајић. Због одласка Милана Вилића на другу дужност, у ОЗН-у, за секретара ОК Ниш дошао је Бранко Поповић. ОК је тада бројао 7 чланова.

Почев од месеца априла 1944. године, када је формиран Срески НОО за срез моравски, продужило се формирање среских народноослободилачких одбора и по другим срезовима, тако да су до октобра месеца свуда били оформљени. Већ средином 1944. године на територији округа је функционисало преко 100 месних народноослободилачких одбора, а до ослобођења створени су скоро у свим местима. Рад свих народноослободилачких одбора обједињавао је Окружни НОО, који је формиран октобра 1944. године. Први председник Окружног НОО био је Сава Матић. Знајна полуга у даљем учвршћењу прилика на терену биле су команде места, које су се у нишком округу почеле стварати од месеца маја када је створена Команда за срез моравски. У августу месецу стварају се команде места сокобањског, нишког и алексиначког среза, у септембру у сврљишком, ражањском и заплањском, а у октобру у белопаланачком срезу. Команде места су одиграле значајну улогу у мобилизацији људства за фронт, у прихватању рањеника, отварању разних радионица, хватању и пропагирању разбијених квислиншких остатака, прикупљању одеће, обуће и осталих потреба за фронт.

Команда нишког војног подручја формирана је половином августа у Шарбановцу. Командант јој је био Драгољуб Петровић-Тимошенко, а политички комесар Веља

Костић. Команда нишког подручја је обједињавала рад свих команди места на територији округа и организовала разоружање Једне бугарске дивизије, која је покушала да се пробије од Ииша преко Сврљига, Књажевца и врати у Бугарску.

У том периоду учвршћен је рад среских комитета КПЈ, створен је Месни комитет КПЈ, за Ниш у месецу октобру са секретаром Миливојем Стојковићем-Богданом.

На саветовању 3. септембра у ЦерЈу констатовано је да је тада било на територији округа 62 члана КПЈ и 20 кандидата. Дата је оријентација за шире примање у Партију и већ почетком октобра било је 145 чланова КПЈ и 60 кандидата. С обзиром да се вршило учлањивање у Партију, требало је подизати идејни ниво чланства како би они боље одговорили својим задацима. Зато је крајем септембра од стране ПК, организован у Сокобањи партијски курс. До ослобођења образоване су на терену масовне организације Народног фронта, АФЖ, Црвеног крста. Извршен је избор делегата за АСНОС.

Стварање и делатност Нишавског партизанског одреда омогућили су повољније услове за рад партијског поверенства у долини реке Нишаве. У овом периоду партијско поверенство је захватило такорећи сва села на територији нишавског (пиротског) среза. То је с једне стране створило услове за прилив нових бораца у Нишавски и 11 Јужноморавски одред, а с друге стране омогућило и стварање организације НОП у низу села која су у ранијем периоду била недовољно захваћена. То су села: Држина, Расница, Барје-Чифлик, Костур, Велика и Мала Лукања, Паклештица, Гостуша, Бела, Покрвеник, Росомач, Јеловица, Темска, Станичење, Куманово, Беровица, Камик, Пољска Ржана, Мали и Велики Јовановац, Трњана, Извор, Крупац, Велико Село и др.

У овом периоду партијско Поверенство је посебну пажњу посветило царибродском срезу. Већ крајем 1943. постоји један актив симпатизера НОП у самом Цариброду, а извесни контакти су направљени и са појединцима из Каменице, Славиње, Сенкоса, Жељуше, Петрлаша, Смилевца, Власи, Кусовране и др. Преко групе из Цариброда се добијају извесне количине санитетског материјала а успоставља се и веза са појединим организацијама БРП (к).

Почетком 1944. године Покрајински КП за Србију донео је одлуку да се за пиротски округ оформи посебан Окружни комитет. У састав овог округа ушли су срезови: нишавски (пиротски), власотиначки, лужнички, белопаланачки, бабички и царибродски (касније димитровградски). Том приликом је оформљен и Окружни комитет СКОЈ-а, за секретара је дошао Синадиновић Аца, члан ОК КП. Овај

састав ОК претрпео је до ослобођења неколико промена. Већ у мају за секретара ОК долази Драгомир Николић-Аца, на место Видоја Смилевског-Бате.

Крајем јуна 1944. године одлуком ПК КПЈ за Србију Аца Синадиновић постаје члан ПК СКОЈ-а за Србију, али он ускоро после тога храбро гине. На његово место за члана ОК КПЈ и секретара ОК СКОЈ-а долази Ставра Стојимировић. На првим састанцима у марту 1944. године ОК је донео одлуку да се формира Срески комитет за срез нишавски (пиротски), Партијско поверенство за срез бабички и од дела бораца II лужничког батаљона II јужно-моравског одреда и новопридошлог људства са терена да се створи Пиротски партизански одред. Потребно је напоменути да су у срезовима власотиначком и лужничком још од раније постојали и радили срески комитети. Ове одлуке Окружног комитета су спроведене у периоду март — април 1944. године. Средином априла формиран је Пиротски партизански одред, а одмах потом и Срески комитет за нишавски (пиротски) срез.

У овом рејону су почетком септембра 1944. године формиране XXV и XXVII српска бригада, а истог месеца и 46. српска дивизија, у чији су састав ушле ове бригаде.